

Thoughts on the teaching of the Classics in the lessons of literature in our High and Secondary schools

Yaqub Babayev

Doctor of Philological Sciences, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University.
Azerbaijan. E-mail: ymbabayev@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2220-1378>

Abstract. The article discusses a number of difficulties in teaching our classical literature in universities and secondary schools. Certain problems arise when teaching the life and work of a number of our classical artists and examples of their artistic heritage in higher and secondary educational institutions. Solving and overcoming these problems requires certain knowledge, skills and abilities from the teacher. One of the difficulties encountered is the mastery of the theme, idea-content and artistic features of works about the sect by students and pupils. It is mainly explained with reference to the works of our classics such as Imadeddin Nasimi, Shah Ismail Khatai and Mohammad Fuzuli. The analysis touches on the value and importance of the ideas of the sect for that time and today, as well as literary issues. Special attention is paid to the analysis and teaching of Nasimi's «Sigmazam», Fuzuli's «I was bored to death...» ghazals, as well as Khatai's «Dahname», Fuzuli's «Leyli and Majnun» poems in the context of sectarian meetings.

Keywords: Classical literature, sectarian ideas, teaching, high school, learning difficulties.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.127>

To cite this article: Babayev Y. (2020). Thoughts on the teaching of the classics in the lessons of literature in our High and Secondary schools. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 113–130.

Article history: Received — 05.01.2020; Accepted — 27.02.2020

Ali və orta məktəblərimizdə ədəbiyyat dərslərində klassiklərin tədrisi ilə bağlı mülahizələr

Yaqub Babayev

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Azərbaycan. E-mail: ymbabayev@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2220-1378>

Xülasə. Ali və orta tədris müəssisələrində bir sıra klassik sənətkarlarımızın həyatı və yaradıcılığı, bədii irsindən nümunələr tədris edilərkən müəyyən problemlər qarşıya çıxır. Həmin problemləri həll etmək və aradan qaldırmaq müəllimdən müəyyən bilik, səriştə və bacarıq tələb edir. Qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də tələbə və şagirdlərə təriqət barədə əsərlərin mövzu, ideya-məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsidir. Əsasən İmadəddin Nəsimi, Şah İsmail Xətai və Məhəmməd Füzuli kimi klassiklərimizin əsərlərinə istinadən izah edilir. Təhlil zamanı təriqət ideyalarının həm o dövr, həm də günümüz üçün dəyəri, əhəmiyyəti, həmçinin ədəbi məsələlərinə də toxunulur. Nəsiminin «Sığmazam», Füzulinin «Məni candan usandırdı...» qəzəllərinin, habelə Xətəinin «Dəhnamə», Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemalarının təriqət görüşləri kontekstində təhlilinə və tədrisinə xüsusi önəm verilir. **Açar sözlər:** Klassik ədəbiyyat, təriqət ideyaları, tədris, ali məktəb, orta məktəb, təlimdə çətinliklər.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.127>

Məqaləyə istinad: Babayev Y. (2020). Ali və orta məktəblərimizdə ədəbiyyat dərslərində klassiklərin tədrisi ilə bağlı mülahizələr. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 113–130.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 05.01.2020; qəbul edilib — 27.02.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövrünə aid bir sıra ədəbi şəxsiyyətlərin, sənətkarların həyatı və yaradıcılığı, bədii irsindən müxtəlif nümunələr ali və orta məktəblərdə tədris olunur. Son yüz ilin ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq qədim və orta əsrlər ədəbiyyatımıza aid bədii örnəkləri istər ali, istərsə də orta məktəblərdə tədris edərkən biz bəzi çətinliklərlə üzləşirik. Hansı ki, bu çətinlikləri nəzərə almadan mövzunu, yəni tədris olunan bədii nümunəni yetərinə mənimsətmək, tələbəyə və şagirdə başa salmaq mümkün deyil. Tədris prosesində müəllim hökmən həmin çətinlikləri nəzərə almalı və onların həlli yollarını tapmalıdır.

Deyilən çətinliklər təxminən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dil faktoru. Son yüz ilin bədii məhsullarından fərqli olaraq qədim və orta əsrlərdə bədii nümunələr ya ümumiyyətlə, ərəb və ya fars dillərində qələmə alınmış, ya da ana dilində yazılan əsrlərdə çoxlu sayda ərəb-fars sözləri işlədilmişdir. Mətnə belə sözlərin bolluq təşkil etməsi istər-istəməz oxucu, xüsusilə də tələbə və şagird üçün mətni anlamaq yolunda müəyyən problemlər yaradır;

2. Dinlə, dini ideya və mətləblərlə bağlılıq. Bəllidir ki, VII-VIII əsrlərdən etibarən yaranan ədəbiyyatımıza islam coğrafiyasının və mədəniyyətinin bir parçası kimi islam dini, «Quran», şəriət ideyaları, sünnə və hədislər ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, iudaizmin, xristianlığın, zərdüştiliyin, şamanizmin, buddizmin və s. dinlərin də qədim və orta əsrlər ədəbiyyatımıza təsiri danılmazdır;

3. Həm islamaqədərki, həm də islam dini təşəkkül tapandan sonra meydana gələn müxtəlif fəlsəfi sistemlərin, təmayüllərin, cərəyanların da bədii fikrə, ədəbi əsərlərə ciddi təsiri olmuşdur. Başqa sözlə, bəşər ədəbiyyatının bizə məlum tarixi inkişaf yolunda heç yerdə və heç zaman bədii ədəbiyyat, bədii düşüncə orta əsrlər islam şərqindəki qədər fəlsəfə ilə qaynayıb qarışmamış, çulğalaşmamışdır;

4. Bədii əsrlərdə məcazların (bədii təsvir və ifadə vasitələrinin) bol-bol işlədilməsi. Orta əsrlər islam şərqində bunlara «bəlağət vasitələri» deyilirdi. Həm də şeirin yalnız məna-məzmun gözəlliyinə deyil, forma gözəlliyinə, zahiri bərbəzəyinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Əsərin zahiri gözəlliyi sənətkar üçün xüsusi məharət, sənətkarlığın şöhrət faktoru, hünər əlaməti sayıldığından şeirdə çoxlu sayda, rəngarəng forma və çalarda məcazlar (bəlağət vasitələri) işlədilirdi. Fikirlər, mətləblər təntənəli, dəbdəbəli təşbehatlara və məcazlara bükülüb oxucuya təqdim edilirdi. Bu fikir və mətləbləri anlamaqdan ötrü oxucudan müəyyən intellektual, hazırlıq tələb olunurdu;

5. Bəzən bədii əsrlərdə bu və ya digər dərəcədə müəyyən elmi mətləblərə, məsələlərə toxunulması, bədii mətnin və düşüncənin elmi fikirlə, baxışla qaynayıb qovuşması və s.

Bu deyilənlərlə yanaşı orta əsrlər ədəbiyyatımızda təriqət ideyalarının təzahürü, onun bədii düşüncə və mətnlə ciddi şəkildə qaynayıb qovuşması da bu günkü oxucu, şagird və tələbə üçün xeyli çətinliklər yaradır. Əsəri düzgün, lazımı səviyyədə anlamaqda öyrənənlə bədii mətn arasında pərdəyə çevrilir. Onu öyrənənə izah etmək, anlatmaq isə öyrədənin öhdəsinə düşür.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dini fikir ideyalarının qoyuluşu

Qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrü altı əsrə qədərki (XIII-XVIII əsrlər) uzunmüddətli bir ədəbi-tarixi mərhələni əhatə edir. İ.Həsənoğlu, M.Şəbüstəri, M.Əvhədi, Ə.Təbrizi, Ş.Q.Ənvar, İ.Nəsimi, M.C.Həqiqi, Həbib, Hamidi, Xəlili, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, Q.Təbrizi, S.Təbrizi və s. böyük ədəbi simalar məhz bu mərhələdə yetişmişlər. Bu dövr ədəbi-bədii, ictimai-dini və fəlsəfi fikir tariximizdə həm də təriqət ideyalarının geniş şəkildə vüsət tapıb yayıldığı mərhələdir. Adı çəkilən nəhəng ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında təriqət görüşləri əsaslı şəkildə öz əksini tapmışdır. Həm də bu sənətkarların sayı deyilənlərlə məhdudlaşmayıb kifayət qədər çoxdur. Bir sözlə, bu dövr ədəbiyyatımızı təriqət şairləri və ideyaları olmadan nə təsəvvür, nə də təhlil etmək mümkündür [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1960].

Orta məktəbdə V sinifdən başlayaraq ədəbiyyat dərslərlərində adı çəkilən sənətkarlarımızdan İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Həbib, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli və s. kimi ədəbi simaların yaradıcılığından nümunələr verilir. X sinifdən başlayaraq, yəni ədəbiyyat tariximiz tarixi-xronoloji baxımdan, oçerklilik prinsipi əsasında tədris olunarkən İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli kimi təriqət şairlərimizə ayrıca oçerklər həsr edilir, onların yaradıcılığından müəyyən nümunələr öyrədilir. Ali məktəb dərslərlərində də müəlliflər oçerklər əsasında tədris edilir. Bir çox orta əsr şairlərimizin tədris olunan əsərlərində təriqət baxışları ciddi şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu da təbiidir, çünki həmin ədəbi simaların poetik irsində təriqət görüşləri və ideyaları aparıcı yer tutur. Doğrudur, bu sənətkarların dünyəvi mövzulu əsərləri, poeziya örnəkləri də az deyil. Ancaq məsələ burasındadır ki, təriqət mövzulu əsərlər onların ədəbi irsinin, yaradıcılıq məhsullarının əsas «yükünü» təşkil edir. Təbii ki, hər bir sənətkarı da onun yaradıcılığının əsas «yükü» ilə tanıtmək gərəkdir. Bu həm də bütövlükdə bizim ədəbiyyat tariximizin əsas mövzu və ideya-bədii «yükü» deməkdir. Bizim əsas vəzifəmiz də şagirdləri ədəbi-mənəvi xəzinəmizin bu həqiqəti ilə tanış etməkdir [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1960].

Orta məktəbdə tədris olunan ilk təriqət şairi İ.Nəsimidir. Aşağı siniflərdə onun şeirlərindən bəzi nümunələr verilir. X sinifdə isə ona ayrıca oçerklər həsr olunur və şairin «Sığmazam» qəzəli bütöv şəkildə tədris edilir. Əlbəttə, aşağı siniflərdə təriqət görüşləri və ideyaları, təriqətin nə olduğu barədə şagirdlərə məlumat

verməyə o qədər də lüzum yoxdur. Çünki bunlar xeyli dərəcədə mürəkkəb məsələlərdir və aşağı sinif şagirdləri bunu dərk etməyə bilər. X sinifdə Nəsimini tədrisə başladıqda isə bu barədə mütləq izahat verilməli, bu ideyaların əsas məğzinin, mahiyyətinin, mənasının nədən ibarət olduğu sadə şəkildə şərh edilməlidir. Biz ona görə «sadə şəkildə» deyirik ki, təriqət özlüyündə mürəkkəb dini-fəlsəfi mahiyyətə, düşüncə və etiqad sisteminə, məxsusi atributlara, özünəməxsus rəmzi-metaforik anlayışlara malikdir. Bunları əhatəli surətdə şagirdlərə öyrətmək mümkün deyil, həm də buna ehtiyac yoxdur. Ancaq onlara bəzi zəruri məsələləri, anlayışları mütləq izah etmək lazımdır. Belə bir izahat olmadan şagirdlər adı çəkilən qüdrətli şairlərimizin oxucuya nə demək istədiyini, onların yaradıcılıqlarının əzəmətini, gözəlliyini, dəyərini anlaya bilməyəcəklər [Babayev N. 1970].

Beləliklə, şagirdlərə təriqətin nə olduğu barədə bu cür sadə, aydın, onların başa düşəcəyi bir izahat vermək olar: təriqət orta əsrlərdə islam şərqində, o cümlədən Azərbaycanda bir dini-fəlsəfi etiqad sistemi kimi geniş yayılmışdır. Çox keçmədən o, ədəbiyyata da yol tapmış və ona güclü şəkildə təsir göstərmişdir. Bu baxışların yaradıcıları, ideoloqları öz fikirlərində, mülahizələrində, əsasən, «Quran»a, sünnə və hədislərə əsaslanırdılar. Bununla belə, onların başqa dinlərdən, fəlsəfi cərəyanlardan əxz etdikləri fikirlər, baxışlar da var idi. Təriqətdə başlıca məsələ ilahi varlığa, yəni Allaha olan eşqdır. Təriqət ideoloqları deyirlər ki, Allah bütün varlığı (yeri, göyü, Ayı, Günəşi, ulduzları və bizim gözlə görə bilmədiyimiz hər şeyi) insana xatir və insan üçün xəlq etmişdir. Bəşər övladı yaranmış məxluqatda hər şeydən üstün və şərəflidir. İnsanı isə ona görə yaratmışdır ki, Allahı tanısın, onu və onun yaratdıqlarını sevsin. Allah insanı və bütün məxluqatı sevərək və sevgi üçün yaratmışdır. Hər bir insanın borcu Tanrını və onun yaratdıqlarını (təbiəti, heyvanları və ilk növbədə öz həmcinsi olan insanları) sevməkdir. Xəliq irqindən, dinindən, cinsindən, milliyyətindən, sərvət və maddi imkanından, vəzifəli-vəzifəsiz olmasından asılı olmayaraq bütün bəndələri bərabər xəlq etmişdir. İnsanlar bir-birlərindən bu cəhətlərinə görə yox, yalnız kamil və cahil olmalarına görə fərqlənirlər. Ədəbli, əxlaqlı, mənəviyyatlı, haqqı, həqiqətləri və özünü dərk edən insanlar kamil hesab olunurlar. Ona görə də bütün insanlar azadlığa, bərabər hüquqa malik olmalı, bir-birini sevməli, ədalətli olmalı, zülm etməməli, bir-birinin haqqını yeməməlidir. Bunun üçün insanların qəlbində məhəbbət, sevgi, eşq olmalıdır. Eşq isə iki cürdür: ilahi eşq, məcazi eşq. İlahi eşq Tanrıya olan eşq, məcazi eşq isə Allahın yaratdığı müxtəlif varlıqlara olan eşqdır [Göyüşov N. 2001].

Belə bir izahat təriqət baxışlarının ən vacib, ən ümumi cəhətlərini özündə ehtiva edir. Şagirdlər bununla təriqətdəki sevgi, ədalət, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq hissinin bir aparıcı ideya-məfkurə xətti kimi öndə olduğunu anlaya bilirlər [Beale, Thomas William; Keene, Henry George. 1894].

Bunun ardınca müəllim izah etməlidir ki, orta əsrlər islam aləmində geniş yayılmış təriqətin də müxtəlif qolları, cərəyanları vardır. Bunlardan sufizm (təsəvvüf) və hürufizm daha geniş yayılmışdır. Hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimidir. Nəsimi də Nəiminin müridi, böyük hürufi şair, hürufiliyin əsas bayraqdarlarından, bədii istiqamətdə təbliğatçılarından olmuşdur [Kulizade Z.A. 1970].

Nəsimi ədəbiyyatında təriqət motivləri

Bir təriqət şairi kimi Nəsimi tədris olunarkən əvvəlcə onun yaşadığı dövrün mühiti və həyatı barədə məlumat verilməlidir. Sənətkarın yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi ədəbi-mədəni mühitlə bağlı izahata XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatına dair icmal mövzuda toxunmaq daha münasibdir. Şairin həyatı ilə bağlı məlum olan yığcam məlumatları nəzərə çatdırdıqdan sonra onun yaradıcılığının əsas detallarına aid tipik və ümumiləşdirici bədii nümunələr söyləyib onları şərh etmək vacibdir. Daha sonra isə şairin yaradıcılığından bir nümunə kimi bütöv şəkildə tədris olunan «Sığmazam» qəzəlinin təhlilinə keçmək olar. Janrın tələb edilən ölçü və həcmi baxımından nisbətən iri həcmdə olan bu qəzəl, əslində, bir hürufi şair kimi Nəsiminin dini-fəlsəfi baxış və düşüncələrini bədii şəkildə, dolğun surətdə özündə əks etdirir. Şeirin düzgün, dürüst təhlili həm hürufilik təliminin əsas müddəaları, həm də filosof sənətkarın dini-fəlsəfi baxışları barədə qənaətbəxş təsəvvür yarada bilər [Kulizade Z.A. 1970].

Qəzəlin ilk iki beyti onun həm sonrakı beytlərinin məna, məzmun xüsusiyyətlərini, həm də bütövlükdə şeirinin ideya-fəlsəfi siqlətini açmaqdan ötrü açar rolunu oynayır. Sonrakı beytlərdə deyilən fikirlər ilk iki beytdəki mətləbin xırdalıqları, detalları ilə ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də bu beytləri daha müfəssəl və dürüst izah etmək onun anlaşılması üçün vacib şərtidir:

*Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövni məkanə sığmazam.
Ərşlə fərşü kafü nün məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünüvü əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam.*

Bu beytlərdəki mətləbi müəllim yığcam, həm də dəqiq şəkildə təxminən bu cür şərh edə bilər: Nəsimi başqa şeirlərində, o cümlədən «Sığmazam» qəzəlində «mən» sözünü işlədir. Bu anlayışla o, təkcə özünü deyil, ümumiyyətlə, insanı nəzərdə tutur. Yəni Nəsimidə «mən» anlayışı «insan» mənasında dərk edilməlidir. Bu beytdə də şair demək istəyir ki, insanda iki cahən (maddi və mənəvi aləm, bu dünya və əbədiyyət aləmi) sığır, lakin insan bu aləmlərə (iki aləmə) sığışmır. Əslində, deyilən xüsusiyyət «Quran»da yalnız Allaha aid edilir, onun aləmlərə sığmadığı göstərilir. Nəsimi isə bu xüsusiyyəti həm də insana aid edir. Nə üçün? Çünki hürufiliyə və ümumiyyətlə, təriqət təliminə görə Allah varlığı öz zatından,

öz dərkolunmaz Tanrı cövhərindən yaratmışdır. Yəni dini izahatlarda deyildiyinin əksinə olaraq yoxdan yaratmamışdır. Varlıqda ən kiçiyindən tutmuş Günəşə qədər nə varsa hamısı Haqqın öz zatından, özünün Tanrı cövhərindən yaratdığı varlıqlar, zərrələrdir. İnsan da Haqqın nurundan yaranmış, qopmuş bir zərrədir və bütün məxluqlardan üstün, şərəfli yaradılmışdır, yəni o, seçilmiş məxluqdur. İnsanda Allahın camal və cəlal gözəlliyinə aid xüsusiyyətlər vardır. Allah insanı özünəbənzər gözəl biçimdə xəlf etmişdir. Allah əzəli və əbədi olan «nüsxe-yi-kəbir» (böyük nüsxə), insan isə onun kiçik nüsxəsidir («nüsxe-yi-səğir»). Deməli, mahiyyətcə Haqqın bir zərrəsi və bənzəri olan insan da iki dünyaya sığa bilməz. «Gövhəri-laməkan» (məkansız gövhər) Allahın adlarından, əlamətlərindən biridir. «Kövnü məkan» dedikdə isə yer kürəsi də daxil olmaqla bütün varlıq, yerlər və göylər ələmi nəzərdə tutulur. Hürufi şair demək istəyir ki, Tanrı bütün varlığa, «kövnü məkan»a sığmadığı kimi, onun zatından yaranmış insan da həmin varlığa sığmaz.

İkinci beytdə yenə sənətkar ilahi varlığa xas olan bir sıra əzəmətli, qeyri-adi xüsusiyyətləri insana da aid edir: Göy (ərş) də, yer (fərs) də, «kaf»ü «nun» da insanda bulundu, sözünü kəs, dinməz ol, insan şərhlə və bəyana sığmaz. «Kaf»ü «nun» dedikdə şair «Quran»dakı belə bir fikri nəzərdə tutur: Allah varlığı yaratmaq istədikdə sadəcə olaraq «kon» («ol») dedi və varlıq da oldu (yarandı). «Kon» sözü «kaf» və «nun» hərflərinin birləşməsindən əmələ gəlir. Beləliklə, hürufilik təliminə görə Xəliq dünyanı sözdən və söz vasitəsilə yaratmışdır. Ona görə də varlığın yaradılış vasitəsi kimi söz və sözlərin yarandığı hərflər müqəddəsdir. İnsan da Haqqın kiçik nüsxəsi (zərrəsi), zərrə də Haqqın təcəllisi olduğu üçün yeri, göyü «kon» deyib yaratmaq qüdrəti ona da aiddir. O da Allah-təala kimi şərhlə, bəyanə sığmır. Belə ki, dini təfsirlərdə deyilir ki, Allahı və onun etdiklərini şərhlə, bəyanə sığışdırmaq mümkünsüzdür.

Bundan sonrakı beytlərdə Nəsimi xırdalığlara, detallara varır, Haqqa aid edilən əlamətləri, nişanələri, xüsusiyyətləri həm də insanda tapır: əlamətim bütün varlıqdır (varlıqdadır), başlanğıcım zata (Allahın zatına) gedib çıxır, mən də Tanrı kimi zənnə və gümana sığışmıram. Həm surət, cisim, həm də onun içindəki can və mənayam. Bəşər övladı Haqq zatının, yəni vəhdətin, ilahi ələmin zərrədə təzahürüdür. Haqqın təcəlli nurudur. Gizli xəzinə («gənci-nihan» – «Quran»da Allah həm də «gizli xəzinə» adlandırılır), bütün varlığı və həqiqətləri görən göz olmaq xisləti ilahi varlıqla yanaşı, həm də mənə (insana) məxsusdur və s. Ümumi ideya və mətləb belə bir əsas nəticə üzərində cəmləşir: Allah bir vəhdət mərkəzidir. O, öz həqiqətini müxtəlif cisimlər, əşyalar, gözlə görünən və görünməyən (cismani və qeybi) varlıqlar şəklində təzahür etdirmişdir. İnsan isə bu varlıqların ən alisi, şərəflisi, üstünüdür. Çünki sonsuz sayda məxluqlardan ilahi keyfiyyət və əlamətin daşıyıcısı yalnız insandır. Təriqət inancına görə hələ heç bir məxluq yaranmamışdan Allah tək, ehtiyacsız, əzəli və əbədi bir varlıq idi. Bu tək varlıq özünü görəcək

gözlərə və sevəcək könüllərə ehtiyac hiss etdi. Bunun üçün də bəşər övladını xəlq etdi və onu özünəbənzər yaratdı. İnsana xatir və insan üçün də başqa məxluqatı xəlq etdi.

Onu da deyək ki, mövzuya keçməzdən əvvəl onunla bağlı müəyyən motivasiya qurmaq səmərəli olar. Motivasiyanın əsasında Allah, insan, varlıq münasibətləri dayanmalıdır. Mövzuya giriş kimi şagirdlərin, tələbələrin diqqətini mətləbə yönəltmək, onların mühakiməsini yoxlamaq məqsədilə bu cür suallar qoymaq, şagirdlərin və tələbələrin həmin suallara cavablarını eşitmək də fayda verir: Siz Tanrı, insan və varlıq münasibətlərinə necə baxırsınız? Varlığın və insanın Allah tərəfindən yaradıldığına inanırsınızmı? İnanırsınızsə, nə üçün? İnsan nə üçün yaradılmışların ən şərəfli sayılır? İnsanların Allaha, bir-birlərinə və başqa varlıqlara sevgisinə necə baxırsınız? Azadlığın, bərabərliyin, qardaşlığın, sevginin insanlara nə kimi faydası var və bu nə üçün lazımdır?

Qəzəlin mövzusu, ideyası, ifadə etdiyi mətləb və onun dəyəri, bu günkü əhəmiyyəti barədə izahat verildikdən (Bu izahatlar münasib suallarla müşayiət olunsə, prosesə şagirdlər, tələbələr də cəlb edilsə, daha yaxşı olar) sonra onun vəznə, dil-üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə də yığcam məlumat vermək lazım gəlir. Məsələn, xatırlatmaq yerinə düşər ki, «Sığmazam» qəzəli əruz vəzninin təntənəli, təmtəraqlı, intonasionalı, əzəmətli bəhri sayılan rəcəz bəhrində qələmə alınmışdır. Belə bir bəhrin seçilməsi mövzunun tutumu, mənası, ahəngi, axarı, yəni insanın özünün əzəmətli, şərəfli olması, Allah tərəfindən ən uca məqamda yaradılması, ən yüksək mərtəbəyə sahib olması ilə əlaqədardır. Əsərdə orta əsrlər poeziyamızın dilinə xas olan xeyli ərəb-fars sözləri işlənmişdir. Bundan əlavə, təriqət baxışları ilə bağlı poetik terminlər (təriqət poetizmləri) də şeirdə çoxluq təşkil edir. Qəzəldə müəllif daxili qafiyələrdən də (inci-əsinci; gənci-nihan-eyni-əyan-gövhəri-kan; cahan-zaman; fələk-mələk; zat-sifat-bərat-nəbat və s.) məharətlə istifadə edərək onu forma baxımından daha da gözəlləşdirmişdir. Şeirdə yüksək musiqi intonasiası hakimdir. Müəllif zəngin qafiyələrdən bol-bol yararlanmışdır.

Nəsimi irsinin müasirliyini nəzərə çatdırarkən göstərmək olar ki, onun insana verdiyi yüksək qiymət, azadlıq, bərabərlik, mənəvi-əxlaqi dəyərlər bu gün də aktualdır. Digər tərəfdən şair ana dilimizin gözəlliyini, şeiriyyətini, bədii lətafətini, zənginliyini, obrazlılığını inanılmaz bir füsunkarlıqla ortalığa qoymuş, ona bu gün də solmayan poetik tərvət vermişdir. Deyilən fikrin sübutu kimi sənətkarın yaradıcılığından bəzi tipik nümunələr vermək yerinə düşər. Məsələn, şairin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən (məcazlar sistemindən) necə məharətlə yararlandığına dair bu cür nümunələr göstərmək olar. Cinas:

*Mənsuri-eşqə axirətin **darı** oldu **dar**,
Ol **darə** gəl ki, ta görəsən anda **darimi**.*

Beytin mənası: *Eşq Mənsuruna axirətin dar (yəni kiçik) məkanı böyük ev (məqam) oldu. O dar ağacına (ölüm, asılmaq yerinə) gəl ki, onda mənim dünyamı (varlığında var olanı, mövcud olanı, yəni ilahi sevgimin əzəmətinə) görəsən. Göründüyü kimi, burada «dar» sözünün məna yükü 4 çalarda üzə çıxır: 1. kiçik, balaca məkan (dar yer); 2. böyük ev, böyük aləm; 3. dar ağacı; 4. var olan, mövcud olan. Beytdə sənətkar ilahi eşqin əzəməti barədə ideya və qayəsini necə gözəl, tutarlı, obrazlı, təsirli şəkildə oxucuya çatdırı bilmişdir.*

Alliterasiya – bədii mətndə samit səslərin təkrarı; *Assonans* – bədii mətnə sait səslərin təkrarı:

*Yürəgimi yarəli eylədi şövqün, iriş,
Yarəsinə bax bu gün qoyma anı yarinə.
Yandırırım canımı şəminə pərvanə tək,
Yanar imiş yar içün vasil olan yarinə.*

Burada 1, 2 və 4-cü misralarda «y», 2, 3 və 4-cü misralarda «n» samitlərinin alliterasiyası, 1-ci və 4-cü misralarda «i», 2, 3 və 4-cü misralarda «a» saitlərinin bədii məzmununun siqləti ilə səsləşən uyarlı assonans yaradılmışdır. Eyni zamanda, 2-ci və 4-cü misralardakı «yarinə» sözləri cinas, 3-cü misrada təşbeh işlədilmişdir. 1-ci beytdəki «iriş» (irişmək-yetişmək) və «yarinə» (yarın-sabah) sözləri isə arxaizmdir. Əlbəttə, bu cür nümunələr həm Nəsiminin ideyalarını dərk etməkdə, həm dilimizin gözəlliyini, zənginliyini anlamaqda, həm də məcazları daha yaxşı başa düşüb mənimsəməkdə şagirdlərə kömək edir.

Xətai ədəbiyyatında sufi terminləri

Təriqət poeziyamızın qüdrətli qələm sahiblərindən olan hökmdar şair Ş.İ.Xətainin yaradıcılığında da sufizm (təriqət) ideyaları əsaslı şəkildə öz bədii-fəlsəfi inikasını tapmışdır. Şairin yaradıcılığının tədrisi zamanı mütləq bu məsələ üzərində dayanmaq lazım gəlir. Əks təqdirdə, şairin ideyaları və idealları barədə şagirdlərdə düzgün, obyektiv təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Müəllim şagirdlərə başa salmalıdır ki, Xətai bir şair, məfkurə və etiqad sahibi kimi sufizmin səfəvi-qızılbaş qolunu təmsil edir. Onun hakimiyyətə gəlməsində də bu ideyaların əhəmiyyətli rolu vardır. Sənətkarın yaradıcılığında hürufiliklə, o cümlədən Nəsiminin ideya və inancları ilə səsləşən cəhətlər də çoxdur. Məsələn, Xətai də «ənəlhəq» (mən Həqqəm, yəni mən Həqqin zərrəsiyəm) ideyasını qəbul edir, insanda Tanrıya aid əlamətlərin olduğunu söyləyir, insanı «nüsxei-kəbir»in «kiçik nüsxəsi» hesab edir. Məsələn:

*Yer yox ikən, gög yox ikən ta əzəldən var idim
Gövhərin yekdanəsindən iləri pərgar idim.*

*Gövhəri ab eylədim, dutdu cəhanı sərbəsər,
Yeri, gögü, ərşü kürsi yaradan səttar idim.*

Dini nöqteyi-nəzərdən yer yox ikən, göy yox ikən mövcud olan yeri, göyü və hər şeyi yaradan yalnız Allah ola bilər. Xətai isə Nəsimi kimi deyir ki, o həm də mənəm. Yəni mən (insan) Haqqın zatından təcəlli etmiş bir zərrə («nüsxei-səğir») olduğum üçün əzəli və əbədi mövcud olmaq, bütün varlıqları yaratmaq xassəsi mənə də (insana da) aiddir [Xətai Ş.İ. 2005].

Xətai əsl sufini (həqiqət yolçusunu, eşq ilə Haqqa doğru yol gedən müridi) kamil, mənəvi-əxlaqi cəhətdən pak, təmiz niyyətli, halal, nəfsani istəklərdən uzaq görmək istəyir. Bu münasibətlə bir gəraylısında yazır:

*Sufi isən alıb satma,
Halalına haram qatma,
Yolun əyrisinə getmə,
Doğru yola nəzər eylə.*

Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, hökmdar və mürsid (təriqətdə rəhbər, yol göstərən) şair həm heca, həm də əruz vəznli şeirlər yazmışdır. O, istər heca, istərsə də əruz vəznli şeirlərində səfəvi-qızılbaş ideyalarını güclü şəkildə təbliğ edirdi. Əlbəttə, bu, səbəbsiz deyildi. Belə ki, səfəvi-qızılbaş təriqətinin müridinin bu istiqamətdə irəli sürdüyü, bəyan etdiyi mətləbləri, ideyaları aşıqlar və dərvişlər məclislərdə, mərəkələrdə, yığıncaqlarda söyləyir, təbliğ edirdilər. Heca vəznli şeir xalqa, xalqın ruhuna, dilinə, zövqünə daha yaxın olduğundan Xətai öz ideyalarını xalq şeiri janrlarında yazdığı poeziya nümunələri vasitəsi ilə xalqa çatdırmaq, təbliğ etmək istəyirdi. Bu işdə aşıqlar və dərvişlər bir vasitəçi idilər. Ərəb-fars sözlərinin bol-bol işləndiyi əruz vəznli şeirlər isə elitar, yəni təhsilli, oxumuş, savadlı kütlə üçün nəzərdə tutulurdu. Sənətkar eyni mətləb və ideyaları əruz vəznli poeziya örnəkləri vasitəsilə həmin adamlara anlatmaq məqsədi güdürdü. Səfəvi-qızılbaş ideologiyasında, Xaliqə, əhli-beytə və imamətə (12 imama) olan sevgi ön planda idi və ideologiyanın əsas sütununu təşkil edirdi.

Müəllim izah etməlidir ki, Xətainin yalnız lirik şeirlərində deyil, poemalarında da sufizm (təsəvvüf) görüşləri, ilahi eşq, ədəb və əxlaq məsələləri qabarıq şəkildə özünü göstərir. Şairin lirik səpkidə qələmə alınmış «Nəsihətnamə» poeması bütünlükdə səfəvi-qızılbaş ideologiyasını əks etdirən dini-təriqət məzmunlu əsərdir. Sənətkar özünün səfəvi-qızılbaş baxışlarını dini və əxlaqi-didaktik görüşləri ilə uğurla sintez etmişdir. Allaha, əhli-beytə və imamlara olan eşqi, sədaqəti, etiqadı kamil ədəb, kamil mənəviyyat, kamil insan ideyaları ilə qovuşdurmuşdur.

Əlbəttə, şagirdləri mövzuya cəlb etmək, onlarda mövzuya maraq yaratmaq,

həmçinin buradakı bir çox mətləblərin müasirliyini anlatmaq məqsədi ilə nəzəri izahatı səmərəli suallarla müşayiət etmək gərəkdir. İzahatları dialoq şəklində qurmaqla Xətainin təlqin etdiyi ideyaların bir çoxunun bu gün də öz dəyərini itirmədiyini şagirdlərə daha yaxşı çatdırmaq olar.

Xətainin orta məktəbdə geniş şəkildə tədris edilən «Dəhnamə» poemasında da təsəvvüf ideyaları bədii mətnin əsas ideya-mövzu axarını təşkil edən əlamətlərdəndir. Əsərin ideya-məzmun sıqlətini şərh edərkən müəllim hökmən bu məsələ üzərində dayanmalıdır. Əks təqdirdə poemanın ideya-məzmun xüsusiyyətlərini şagirdlərə, tələbələrə dürüst surətdə anlatmaq və mənimsətmək mümkün deyil. Təhlil zamanı müəllim aydınlaşdırmalıdır ki, «Dəhnamə»də müəllif üç ideya motivini vahid bədii mətnə uğurla, ustalıqla qovuşdura bilmişdir. Bunlar dünyəvi motiv, sufizm görüşləri və mifik düşüncə tərzidir. Zahirən əsərdə dünyəvi hadisələrdən, sevgi macərasından söhbət gedir. Buradakı Pəri obrazı mifik düşüncə və təsəvvürün məhsuludur. Alt qatda isə Pəriyə – Haqqın zərrəsi olan bir gözələ (Gözəl olanın xalq etdiyi gözələ) olan eşq, bu eşq yolunda çəkilən izzirab və cəfalar, vüsəl naminə aşiqin çəkdiyi zillət, göstərdiyi səbat, dözümlü, səbr və təmkin, sabitqədəmlilik, dönməzlik təriqət baxışlarının əlamətləridir. Yəni poemada üst qatda (zahirən) məcazi eşqdən, alt qatda (məhiyyətdə) isə həqiqi (ilahi) eşqdən söhbət gedir. Poemadakı Səba, Ah, Huş, Göz yaşı kimi alleqorik obrazlar da təsəvvüf poeziyasında tez-tez rast gəlinən rəmzi-metaforik obrazlardır. Səba təriqət düşüncəsində Aşıqla Məşuq arasında xəbər aparıb gətirən qasidi, elçini, Ah, Huş, Göz yaşı isə eşq yolunda çəkilən cəfanı, izzirabı, fəryadı, çarəsiz qalmış ağılı təmsil edir. Öz eşqində bütün cəfalara dözən, səbr, səbat və dözümlü göstərən Aşıq bütün sınaqlardan uğurla çıxır. Ona görə də süjet Aşıqın Məşuqa vüsəla qovuşma ümidi və vədi ilə, yəni nikbin finala başa çatır.

Əlbəttə, əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri barədə sadə şəkildə verilən bu cür izahatı şagirdlər və tələbələr bir o qədər də çətinlik çəkmədən başa düşə bilərlər. Onlara izah etmək olar ki, şairin həm etiqadında, həm sözündə, həm də əməlində kamil bir təriqət yolçusu, mürşid, şeyx, iman adamı olduğu onun şeirlərində özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Bu şeirlər dil-üslub baxımından da sadə, anlaşıqlı təsir bağışlayır. Məsələn; xalq şeiri şəklində yazılmış bir bayatısında irfan sahibi (ilahi hikmətlərə və ilahi elmə bələd olan kəs) olan mürşid sənətkar deyir:

*Xətai can arxına,
Əhli irfan arxına,
Mərifətdən su gəlib
Tökülür can arxına.*

Təbii ki, müəllim öz şərhini klassiklərimizin təbliğ etdikləri təriqət ideyalarının müasirliyi, əhəmiyyəti və səmərəsi barədə inandırıcı qənaətlərlə yekunlaşdırmalıdır.

Bu zaman müəllim diqqəti ona yönəltməlidir ki, həmin ideyalar insana Allahı və onun yaratdıqlarını sevməyi, həmçinin humanistlik, ədəb-ərkan və əxlaq öyrədir. Onu mənən kamilləşdirir, oxucunu özünü və dünyanı dərk etməyə, insanın və varlığın dəyərini anlamağa sövq edir.

Müəllim şərh verə bilər ki, bayatıda işlədilən «əhli-irfan», «mərifət» anlayışları sırf təriqət istilahlarıdır. Bu anlayışlar sufizmdə ilahi elmə, hikmətə və sirlərə vaqif olan haqq yolçularına, qəlbini ilahi eşqlə doldurmuş kamil insanlara deyilir.

«Dəhnamə»nin ideya-məzmun siqlətini, əsərdə müəllifin oxucuya təlqin etmək istədiyi məramı, mətləbi şagirdə anlatmağın ən yaxşı üsullarından biri də poemanın mətninə müraciət etməkdir. Belə ki, poemanın mətnində əsərin təlqin etdiyi ideya xətləri ilə bağlı aydın, dəqiq və sərrast parçalar vardır. Bu cür parçaların seçilib oxunması poemanın ideya-məzmun xətlərinin daha asan anlaşılmasına kömək edə bilər. Məsələn, müəyyən ideal, məqsəd, amal və istək uğrunda mübarizə aparan insanın öz istəyinə çatması üçün səbr, təmkin və dözümlük göstərməsinin zərurətini şair əsərdə bu cür dolğun, təsirli misralarla ifadə edir:

*Səbr ilə kişi məramə yetdi,
Həm səbr ilə təşnə camə yetdi.
Məcnun be səbr buldu Leyla,
Səbr ilə çıxar zi sər bu sevda.
Səbr ilə dutar cahan nizamı,
Səbr ilə yetər könül məramı.
Səbr ilə tapar cahan vüqarı,
Qul səbr ilə buldu kirdigarı.
Səbr ilə zəmin verir nəbatat,
Səbr ilə yetər gögə münacat.*

Müəllim izah etməlidir ki, Xətai burada həyatın bütün sahələrində olduğu kimi öz əqidəsi uğrunda mübarizə aparan insanın səbr və səbatla ilahi eşq yolunda fədakarlıq göstərərək Məşuqa qovuşmasının mümkünliyünü də nəzərə çatdırır.

«Dəhnamə»nin tədrisi zamanı əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri üzərində də dayanmaq zəruridir. Bu, əsərin ideya-bədii siqlətini, onun bir sənət abidəsi kimi mükəmməlliyini anlamağa kömək edir. Müəllim izah etməlidir ki, əruz vəzninin *həzəc bəhrində məsnəvi formasında* qələmə alınmış bu əsər *epik-lirik poemadır*. Çünki mətnə süjet, əhvalat və təhkiyə ilə yanaşı qəzəllər də verilir. Əsərin süjet-kompozisiya və strukturuna bir əlvanlıq gətirən həmin qəzəllər, əsasən, qəhrəmanların lirik hisslərini, emosional duyğularını, mənəvi ovqatını, daxili həyəcan və təəssüratlarını daha dolğun bəyan etmək üçün verilir. Abidə yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Burada yüksək şəriyyət, poetik tərəvət, əsərin məzmununu

tamamlayan və onunla səsləşən nikbin poetik intonasiya, cazibədar dil, zəngin məcazlar sistemi, füsunkar obrazlılıq vardır. Şair, əsasən, tam və zəngin qafiyələrdən bəhrələnmiş, bununla da poemaya lətif bir ovqat təlqin etmişdir. Əlbəttə, müəllifin sənətkarlıq məharətini nümayiş etdirməkdən ötrü ondan müəyyən parçaları misal gətirmək lazım gəlir. Məsələn, aşağıdakı parça poemanın obrazlı, canlı, şirəli, axarlı dili və poetik ahəngi, qafiyə sistemi barədə müəyyən təsəvvür yaradır:

*Xavər şahı yaxə çak qıldı,
Göglər təbəqini pak qıldı.
Pak etdi Günəş yüzünü əz xun,
Qoşdu atını bu çərxi-gərdun.
Göglər qədəmində rəqsə düşdü,
Səyyarə şüayi nəqsə düşdü.
Çin ləşgərini dağıtdı zülmət,
İslam çərisini etdi dəvət.
Gər gündüzə xəlq müştəriydi,
Amma mənə gecə xoştəriydi.
Çün gün doğuşu buraxdı tələt,
Mən xəstəyə düşdü yenə firqət.
Həzl eylədim ol dəm afitabi
Kim, nişə götürdü bu niqabi?*

Şeir parçasında söylənen obrazlı fikri aydın başa düşməkdən ötrü onu misra-misra həm nəsrə çevirir, həm də oradakı fikirlərin izahını veririk: Xavər şahı, yəni Günəş (müəllif «Günəş» əvəzinə «Xavər şahı» deməklə *metonimiya* – *addəyişmə* yaradır) yaxasını açdı (*istiarə* – yəni gecənin qaranlığı sübhün işığı ilə əvəz olunmağa başladı); Göylər tabağını təmizlədi (*istiarə*); Günəş üzünü qandan təmizlədi (*istiarə, təşxis, mübaliğə*); Bu çərxi-fələk atını (arabaya) qoşdu (*istiarə, təşxis*); Göylər onun qədəm basmağıyla rəqsə başladı (yəni həm hərəkətə gəldi, həm də sevindi – *istiarə, mübaliğə*); Planetlər (göy cisimləri) Günəşin şüasından naxış-naxış oldu; Zülmət Çin qoşununu dağıtdı (*istiarə*; qaranlığı, küfrü təmsil edən «Çin qoşunu» «gecə» sözünün əvəzində işlənir və *metonimiya* yaradılır), İslam qoşununu dəvət etdi (imanın yayıcısı və təmsilçisi olan «islam qoşunu» «səhər» sözünün əvəzləyicisi, sinonimi kimi işlədilir – *metonimiya*); Baxmayaraq ki xəlq gündüzə müştəriydi (gündüzü sevirdi), amma mənə gecə xoş idi (Çünki Aşiq həmin gecə Məşuqla bir yerdədir, ona görə də səhərin açılmasını istəmir, o səbəbə ki, səhər açıldıqda onlar ayrılmalıdırlar-Aşıqın istəyi ilə səhərin açılması arasında *təzad* vardır); Gün doğub tamam özünü göstərdi, Mən xəstəyə yenə ayrılıq düşdü; O dəm Günəşə zarafat etdim (danladım) ki, niyə üzündən niqabı götürdün? (*istiarə, təşxis*)

Bu yığcam parça süjetin gedişatında belə bir əhvalat-təəssüratın, Aşıqın əhvalı ilə bağlı epizodun sərrast ifadəsidir: Məşuqdan vüsəl vədi alan Aşıq gecə ikən onunla görüşür. Onlar bütün gecəni şirin-şirin söhbət edirlər. Ancaq təəssüf ki, səhərin açılması ilə onlar ayrılmalı olurlar. Elə buna görə də Aşıq səhərin açılmasını istəmir. Yəni başqaları üçün xoş olan, sevinc gətirən təbiət hadisəsi aşıq qəhrəman üçün ayrılıq (fəraq), ələm və kədər gətirir.

Şairin təsvir etdiyi mənzərə-ovqatın nə qədər dolğun, obrazlı, boyalı, zərif olduğu, onun dilimizin imkanlarından hansı səviyyədə istifadə edə bildiyi göz önündədir. Sənətkar poetik təhkiyəni qüvvətli lirizmlə, məcazlarla, obrazlı dillə elə bəzəyir ki, həqiqətən də, oxucuya zövq verir. Təbiət hadisəsinin harmoniyası və gedişatı ilə qəhrəmanın istəyi, daxili ovqatı arasında baş verən *təzadın* füsunkar təsviri dolğun məcazlarla, poetizmlərlə müşayiət olunduğundan təsvir son dərəcə cazibədar təsir bağışlayır. Şeirdə zəngin və mükəmməl qafiyələrdən istifadə edilir. Yəni poema ideya-məzmun baxımından nə qədər dolğun təsir bağışlayırsa, sənətkarlıq cəhətdən də bir o qədər səviyyəli görünür. Şeir parçasında həm də şair ana dilimizin poetik gözəlliyini, zənginliyini, estetik baxımdan füsunkarlığını nümayiş etdirir.

Mistik ruhlu şair olaraq Füzuli

Ali və orta məktəblərdə M.Füzulinin həyat və yaradıcılığına da geniş yer verilir. Bu qüdrətli qələm sahibinin yaradıcılığında da təriqət ideyaları geniş yer tutur. Ümumiyyətlə, Füzuli ədəbiyyat tariximizdə irfani-fəlsəfi poeziyanın ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Əlbəttə, şairin irsini tədris edərkən onun yaradıcılığının bu məziyyətinə diqqət yetirmədən Füzulini doğru-dürüst anlatmaq mümkün deyil [Füzuli M. 2005]. Təbii ki, deyilən mətləbin lazımı şəkildə tələbəyə və şagirdə çatdırılması üçün sənətkarın yaradıcılığından tipik nümunələrə əl atmaq lazım gəlir. Həm ali, həm də orta məktəbdə tədris olunan «Məni candan usandırdı...» qəzəli, həmçinin «Leyli və Məcnun» poeması bu mənada kifayət qədər material verir.

«Məni candan usandırdı...» qəzəlinə ilahi eşqlə (təriqət ideoloqlarının təbiri ilə desək, həqiqi eşqlə) dünyəvi eşq (təriqət ideoloqlarının yozumu ilə desək, məcazi eşq) qovuşuq şəkindədir. Məsələn, qəzəlin ikinci beytini sufizm baxışlarını nəzərə almadan təhlil etmək mümkün deyil:

*Qamu bimarına canan, dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?*

Nəsrə çevirsək, beytdəki mətləbi bu şəkildə ifadə edə bilərik: Canan (Məşuq, gözəl) onu sevən (ona aşıq olan) bütün xəstələrinin dərfinə dərman edir, yalnız mənə (bu aşıqın dərfinə) dərman etmir, məni xəstə hesab etmirmi? (mən də onun

xəstəsi deyiləmmi?) Təbii ki, burada eşq xəstəliyindən söhbət gedir. Bir anlıq belə fərz edək ki, bu gözəl, yəni, çoxlu aşıqların vurulduğu, sevdiyi bu adam konkret olaraq insandır. O (Məşuq), onu sevən bütün aşıqların hamısının dərdinə əlac edir, yalnız Füzulinin lirik qəhrəmanının dərdinə dərman etmir. Əlbəttə, burada fiziki-cismani xəstəlikdən söhbət getmir ki, gözəl də (Məşuq da) onların fiziki-cismani xəstəliyinə dərman etsin. Burada eşq xəstəliyindən söhbət açılır. Onda bu canan dünyəvi gözəldirsə və onu sevənlərin hamısının dərdinə əlac edirsə, deməli, onların eşq, sevgi istəyinə razılıq verir, o da onları sevdiyini söyləyir. Çünki dünyəvi mənada aşıqı razı salmağın yeganə yolu, çarəsi onun sevgisinə müsbət qarşılıq verməkdir. O zaman yeni bir məsələ ortalığa çıxır. Yəni, əgər bu canan onu sevənlərin hamısının sevgisinə müsbət yanaşır, dərman edirsə, sevgisinə «bəli» deyirsə, dini və ülvəi əxlaqa görə belə bir gözəl müsbət insan sayıla bilməz. Əxlaqı dürüst olmayan bir gözəli isə nə Füzuli vəsf edər, nə də şeirinin ideal qəhrəmanına, gözəlinə çevirər. Bəs onda bu canan hansı canandır? Deməli, şair burada Allahı, yeganə olan yaratıcı qüvvəni nəzərdə tutur. Demək istəyir ki (əslində, şikayət edir ki), Xaliq – Canan onu sevənlərin hamısının dərdinə dərman edir. Yalnız mənim dərdimə əlac etmir. Mən də onun xəstəsi, yəni onu sevənlərdən deyiləmmi?

Göründüyü kimi, beyti təriqət ideyaları müstəvisində şərh etdikdə mətləb tamamilə yerində alınır. Ona görə də müəllim şeirdəki bir sıra məqamları məhz bu kontekstdə izah etməlidir. Qəzəldəki «şəbi-hicran», «rindü şeyda» anlayışları da bu qəbildəndir. Belə ki, «şəbi-hicran» («ayrılıq gecəsi») dedikdə vəhdət aləmindən (ilahi aləmdən) ayrılıb kəsrət aləminə (çoxluq aləminə, maddi dünyaya, yer üzünə) düşmüş zərrənin ayrılıq, hicran məqamı (yer üzündə yaşayacağı ömrün müddəti) nəzərdə tutulur. «Rindü şeyda» (dəli, vurğun rind) dedikdə isə, sufizmdə ilahi eşqin dəlisi, vurğunu olmuş aşıqə işarə edilir [Füzuli M. 1991].

Şeirin digər beytlərini dünyəvi axarda şərh etmək olar. Ancaq onda da unutmamaq olmaz ki, əslində, Füzuli bir irfan şairi kimi insanı Xaliqin ən gözəl biçimdə yaratdığı məxluq hesab edir. Xaliqin gözəl xəلق etdiyi bəndəni də məhz Haqqın gözəl yaratdığı bir zərrəsi kimi tərif və tərənnüm edir. Qəzəlin təhlilində obyektiv nəticə hasil etmək üçün hökmən bu məsələni də nəzərə almaq lazım gəlir. Təriqət ideoloqlarının dediyi kimi, «Gözəlin (Xaliqin) xəلق etdiyi gözəlin (bəndənin)» zahiri gözəlliyini, biçimini, bənzərsizliyini təsvir və təqdim etməkdən ötrü Füzuli dolğun məcazlardan istifadə etmişdir [Səfərli Ə., Yusifli X. 2008]. Tipik nümunə və fikrin sübutu üçün şeirdə aşağıdakı beytin üzərində dayanmaq daha effektivdir:

*Güli-rüxsarinə qarşu, gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsligüldür bu, axar sular bulanmazmı?*

İzah etmək lazımdır ki, *həzəc bəhrində* qələmə alınmış, həcmi yeddi beytdən

ibarət qəzəlin bütün beytlərində *daxili qafiyələrdən* istifadə edilmişdir. Məsələn, nümunə verdiyimiz beytdə «qarşu», «su», «bu» sözləri daxili qafiyə yaradır. Daxili qafiyələr ritm, ahəng və estetik baxımdan şeiri daha da gözəlləşdirir. Qəzəlin bütün beytləri ayrıca bir bədii ifadə vasitəsi olan *bədii suallar* üzərində qurulmuşdur. Bundan əlavə, nümunə kimi verdiyimiz beytdə aşağıdakı məcaz növləri ilə üzləşirik: *Epitet (bədii təyin)* – güli-rüxsar (gül üz); *mübaligə* – gözümdən qanlı axar su; *bədii xitab* – həbibim; *metonimiya (ad dəyişmə)* – fəsligül («gül fəslisi» deməklə sənətkar bahar fəslini nəzərdə tutur; *bənzətmə (təşbeh)* – beytin ilk misrasında şair aşiqin gözündən axan qanlı suyun qırmızılığını (qırmızı rəngini) gözəlin «güli-rüxsar»ının qırmızı rənginə bənzədir; *illat (səbəb* – bu şərq poeziyasında bir hadisədə, məfhumda, baş verən prosesdə *səbəb-nəticə* əlaqəsini bildirən məcaz növüdür) – gözəlin yanağı qırmızı olduğu səbəbindən nəticə olaraq aşiqin gözlərindən qırmızı rəngli qanlı göz yaşı axır; digər tərəfdən məşuqun yanağı bahara bənzəyir (bahar timsalındadır), bu səbəbdən də aşiqin gözlərindən qanlı su axır, çünki baharda sular daşdığı üçün bulanıb axır. Deməli, aşiqin göz yaşlarının qana çevrilməsinin (nəticə) səbəbi gözəlin bahara bənzər gül yanağının olmasıdır.

Füzulinin ana dilimizdə yazdığı bənzərsiz sənət abidəsi olan «Leyli və Məcnun» poemasında da təriqət baxışları aparıcı xətt təşkil edir. Bu mənada Füzulinin poeması həmin mövzuda şərq ədəbiyyatında qələmə alınmış çoxlu sayda «Leyli və Məcnun»lardan fərqlənir. Azərbaycan şairi bu ərəb əfsanəsinə irfani don geyindirmiş, onu ilahi eşqin gözəlliyi ilə bəzəmişdir. Poemanın ideya-məzmun axarını tamamilə təriqət məcrasına yönəltdirmişdir. Əsərin əvvəlində yazdığı dibaçədə və üç rübaidə də bunu aydın şəkildə ifadə etmişdir. Burada şair Leylinin Haqqın bir zərrəsi, zərrədə təmsilçisi, Məcnunun Haqqın yaratdığı və onu sevməli olan bəndənin, həm də həqiqi eşqin timsalı olduğunu, bu ərəb əfsanəsinə bəhanə edərək (bir vasitə kimi götürərək), əslində, sirr açdığını, məcazi söz söylədiyini, Haqqı və Haqqa olan sevgini bəyan etdiyini açıq şəkildə söyləyir. Poemadakı İbn Səlam məcazi eşqi, Nöfəl isə maddi dünyadakı gücü, qüvvəti və sərvəti təmsil edir. Təbii ki, əsərin tədrisi zamanı müəllim bədii mətnin özündən çıxış edərək bunları tələbələrə, şagirdlərə aydınlaşdırmalıdır. Onlara izah etməlidir ki, irfani baxış, ölçü və dəyərlərə görə Leyli ilə Məcnun maddi dünyada vüsala yetə, qovuşa bilməzdilər. Çünki maddi dünyadakı vüsəl müvəqqətidir, keçicidir, həm də cismanidir. Əsl və əbədi vüsəl ancaq o biri dünyada, əbədiyyət aləmində («aləmi-bəqa»da) mümkün ola bilər. Bundan başqa müvəqqəti olan cismani vüsəl irfani düşüncədə qəbul edilmir. Bu iki qəhrəman – aşiq və məşuq da cismani ölümdən sonrakı əbədiyyət aləmində qovuşurlar. Əsərin sonunda Zeydin qəhrəmanların ölümündən sonra gördüyü yuxu da bunu aydın şəkildə sübut edir [Tyrrell, Maliheh S. 2001].

«Leyli və Məcnun»da ilahi eşqin mahiyyəti, təbiəti, faydası ilə bağlı xeyli

nümunələr vardır. Poemada verilən son qəzəl də bunun bariz nümunəsidir. Həmin qəzəldən bəzi beytlərin təhlili əsərdəki təriqət ideyalarını anlamağa kömək edir. Məsələn:

*Yandı canım hicr ilə, vəsli-rüxi-yar istəram,
Dərdməndi-fırqətəm, dərmani didar istəram.
Bülbülü -zarəm, deyil bihudə əfğan etdiyim,
Qalmışam nalan qəfəs qeydində, gülzar istəram...
Nola gər qılsam, şəbi-hicran təmənnayi-əcəl,
Neyləyim, çoxdur qəmim, dəfinə qəmxar istəram.
Cün bəqa bəzmindədir dildar, mən həm durmazam
Bu fəna deyriində, bəzmi-vəsli-dildar istəram.*

Yeddi beytlik qəzəldən nümunə verdiyimiz bu dörd beyti biz həm nəsrə çevirir, həm də onların yığcam və sadə şərhini veririk: *Hicran (ayrılıq əzabı) ilə canım yandı, Yarın üzünü görmək istəram. Ayrılıq dərdlisiyəm, vüsal dərmanı istəram.* Aşıqın (Məcnunun) vəhdət aləmindən (ilahi aləmdən) ayrılıb kəsrət aləminə (çoxluq aləminə, maddi dünyaya) düşmüş sevgilisi, məşuqu (Leyli-vəhdətdən qopmuş zərrə) yenidən vəfat edib (fani olub, fənaya uğrayıb) öz ilkin məskəninə, əslinə, gəldiyi yerə qayıdıb. İndi bu ayrılığa dözə bilməyən, ayrılıq dərdlisi olan Aşıq də ölərək onun vüsalına qovuşmaq istəyir.

*Bir ağlar bülbüləm, əfğan etdiyim bihudə deyil.
Qəfəs içində ağlar qalmışam, gülzar istəram.*

Sufizm baxışlarına görə ilahi aləmə məxsus ruh ona vücud sevgisi verildiyi səbəbindən Allah-təalanın məsləhət bildiyi vaxtda vəhdət aləmindən ayrılıb kəsrət aləminə düşür və burada maddi bədənlə birləşir. Yəni cismani bədəndə həbs olunur, qəfəsə düşür. Müəyyən müddət həmin bədəndə qərar tutub sonra yenidən onu tərk edir, sanki qəfəsdən azad olunur.

Əgər ayrılıq gecəsi əcəl arzulasam, təəccüb etməyin, neyləyim qəmim çoxdur, onu dəf etməyə qəmxar (qəm yoldaşı, həmdəm) istəram. Sufizm baxışlarına görə vəhdətdən ayrılmış zərrə (burada ruh) «şəbi-hicran» zavalına uğrayır, yəni «şəbi-hicran» dünyasına düşür, bu dünya isə bütünlüklə qəm, kədər, əzab dünyasıdır. Ondan qurtuluşun yolu cismani ölumdür. Öldükdən sonra ruh yenidən həmin aləmə, xoşbəxtlik və əbədiyyət aləminə («aləmi-bəqa») qayıdır.

Dildar əbədiyyət məclisində olduğuna görə mən də bu fəna deyriində (müvəqqəti olan kilsədə, şərabxanədə) durmaq istəmirəm, dildarın vüsal məclisini istəyirəm. Burada yer üzü kilsəyə, şərabxanaya bənzədilir.

Bu cür sadə izahat həm poemanın ideyasını, şairin əsərdə təlqin etmək istədiyi mətləbi, Aşıqın özünə ölüm arzulamasının səbəbini, həm də təriqət görüşlərindəki

ilahi eşqin mahiyyətini anlamağa kömək edir.

Poemanın sonunda da şair bu əsərdə «vəhdət rəmzləri» («rümuzi-vəhdət») ilə danışdığını bir daha bəyan edir. Ona görə də təriqət ideyalarını nəzərə almadan «Leyli və Məcnun» əsərinin mövzu, məzmun, ideya və obrazlar aləmini obyektiv, dürüst şəkildə başa düşmək və tədris etmək mümkün deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). 3 cildə. I c. Bakı, Azərb.SSR EA nəşri.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2007). 6 cildə. III c. Bakı, Elm.
3. Babayev N. (1970). Klassiklərin həyatının tədrisi təcrübəsindən. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı. Bakı, №4, s.42-48
4. Babayev Y. (2011). Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Elm və təhsil.
5. Babayev Y. (2018). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm və təhsil.
6. Banarlı N. (1998). Resimli Türk edebiyatı tarihi. I c, İstanbul.
7. Beale, Thomas William; Keene, Henry George (1894). An Oriental Biographical Dictionary. W. H. Allen. pp. 311.
8. Bünyadov Z. (1997). Dinlər, təriqətlər, məzhəblər (arayış kitabı). Bakı, Azərnəşr.
9. Bertels E. E. (1965). Sufizm i sufiyskaya literatura. Izbrannie trudi. Moskva, Nauka.
10. Füzuli M. (1991). Leyli və Məcnun. Bakı, Maarif.
11. Füzuli M. (2005). Əsərləri. 6 cildə. Bakı, Şərq-Qərb.
12. Göyüşov N. (2001). Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, Tural-Ə.
13. Kulizade Z.A. (1970). Khurufizm i ego predstaviteli v Azerbaidjane. Baku, Elm.
14. Xətai Ş.İ. (2005). Əsərləri (tərtib edənlər: Səfərlə Ə., Yusifli X). Bakı, Şərq-Qərb.
15. Idris Shakh. (1994). Sufizm. Moskva, Klishnikov.
16. Quliyeva M. (1991). Klassik şərq poetikası. Bakı, Yazıçı.
17. Qurani-Kərim. (1991). Bakı, Azərnəşr.
18. Məmmədova V. (2014). M.Füzulinin «Əql yar olsaydı» qəzəlinin təhlili. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı. Bakı, №2, s.35
19. Nəsimi İ. (1973). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr.
20. Səfərlə Ə., Yusifli X. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, Ozan.
21. Tyrrell, Maliheh S. (2001). «Chapter 2». Aesopian Literary Dimensions of Azerbaijani Literature of the Soviet Period, 1920-1990. Lexington Books. p. 24. ISBN 0-7391-0169-2.